

BUXORO AMIRLIGIDA JADID MAKTABLARI RIVOJINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Dusaliyev Muysin To'ra o'g'li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligida jadid maktablari rivojining o'ziga xos xususiyatlari tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Buxoroyi sharif, ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat, «Tarjimon» gazetasi, Ahmad Donish, Abduqodiriy Shakuriy maktabi, Ahmadjon Hamdiy, Abdulvohid Munzim, Hamidxo'ja Mehriy, Sadriddii Ayniy, «Turon» gazetasi.

Necha-necha asrlar davomida Buxoro musulmon olamining ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat, ilm-fan o'chog'i bo'lib qolgani tarixdan ma'lum. XX asr boshlarida musulmon olamida mashhur bo'lgan «Sho'ro» jurnalining muharriri, ulug' ma'rifatparvar Rizoiddin Faxriddin o'zining ko'p jildlik «Asar»ida Buxoroyi sharifda ta'lim olgan necha o'nlab tatar mutafakkirlarini nomma-nom sanab o'tadi: Abdurahim O'tiz Emaniy, Abunasr Qursaviy, Shihobiddin Marjoniy, Abdumanih Bistaviy... Ammo Rizoiddin Faxriddin XIX asrdagi Buxoroni eskilik va sxolastikaning o'chog'i sifatida keskin tanqid etadi: «Xalqimizning Buxoroga borib tahsil eta boshlaganlariga endi o'n yildan oshdi. Shu muddatda o'z iste'dodlarini saqlab qaytuvshilari juda oz bo'ldi. Kitob deboshalari, sharh va hoshiyalar, ma'nisiz bahslar o'qib, ko'pining iste'dodi shu Buxoro maktablarida halok bo'ldi. Bizga esa iste'dodsiz gavdalari qaytib keldi. Bu gavdalar xalqimizning ortga ketuvlariga xizmat qirdilar».

1904 yilda Rossiyaning Yaponiya bilan bo'lgan urushda engilib mustamlaka Turkiston o'lkasida ham xalq ahvolining keskin og'irlashuviga sabab bo'ldi. 1905 yil Rusiyadagi inqilobiy voqealar Buxoro amirligiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. 1908 yil yoz faslida Ismoilbey Gasprali ikkinshi marta Buxoroga kelib, bu safar ziyolilar bilan ushrashdi, maktab va madrasa islohot masalasiga alohida e'tibor berdi. Buxoro amirligi hududid ham «Tarjimon» gazetasi keng tarqala boshladi, «usuli savtish metodiga asoslangan tatar

maktablari ham birin-ketin ochila boshladi. Shu paytdan boshlab Buxoroda ham «jadid» va «qadi» nizolari boshlandi.

Ahmad Donish vafotidan keyin uning muosirlari, shogirdlari va hammaslamlari Sharif Maxzum, Inoyat maxzum, Abdulmajid qori Zufunun, Abdulvohid Munzim, Sadriddin Ayniy boshqalar maktab va madrasa islohoti borasidagi qarashlarin: amaliyotda davom ettirdilar.

Buxoro amirligi hududida dastlabki «usuli savtiya» - usul jadid maktablarining ochilishi Sadriddin Ayniy va Mirzo Abdulvohid Munzim nomlari bilan bog'liq. Sadriddin Ayniy ma'lumotlariga ko'ra, Buxoroda tatar muallimlari ochgan usuli jadid maktablari mavjud edi. Ayniy va Munzim ushbu tatar maktablaridagi o'qitish usullarini o'rganadilar va o'z maktablariga tatbiq qiladilar. «Shunday qilib, 1326 yil hijriyda shavvol oyining o'nida(1908 yilning oktyabrida) Buxoro shahrining ichida Darbozai Sallohxona guzarida Mirza Abdulvohid uyida tojik tilida birinchi martaba buxoroliklarga maxsus usuli jadida maktabi ochdik. Bu maktabda ikki oy muddatida o'quvshilarning adadi 12 taga etishdi. Lekin ta'lim tartibi nihoyat darajada buzuk va bizning barchamiz usul va qavoidlan (yangicha o'qitish qoidalaridan) xabarsiz edik. Ishimiz ta'lim va isloh o'ga bilan yonmoqda edi».

Maktabdorlar Mirza Abdulvohid Munzim, Sadriddin Ayniy Ahmadjon Hamdiy Buxoroda faoliyat ko'rsatayotgan tatar muallimi Xolid Burnashev maktabiga boradilar, ta'lim qoidalaridan tortib, darsxona tartibigacha, o'qitiladigan ilmlardan tortib,; kitob va darsliklarigacha tanishadilar, ma'lumotlar oladilar. 1908 yil Buxoroda ilk bor tashkil etilgan «Birodari Buxoroyi sharif» xayriya shirkatining topshirig'iga binoan Sadriddin Ayniy Samarqandga keladi va bir necha yillardan beri jadid maktabi ochib, faoliyat ko'rsatayotgan Abduqodiriy Shakuriy maktabi, uning o'qitish usullari bilan tanishadi. A.Shakuriy S.Ayniyga usuli savtiya maktablari uchun Ismoilbei Gaspralining «Xo'jai sibyon»iga o'xshagan darslik-alifbesi yaratishni maslahat beradi. Ushbu usuli savtiya maktablari uchun kitoblar-darslik va qo'llanmalar juda zarur edi. S.Ayniy A.Shakuriy taklifiga amal qilib, «Birodari Buxoroyi sharif» shirkatining muassisligida usuli jadid maktablari uchun «Tahzib us-sibyon» («Pokiza bola») qiroat darsligi (o'qish kitobi)ni

yaratdi, kitob 1909 va 1917 yillarda ikki qatla nashr qilindi. S.Ayniy va A.Munzim maktabi ancha muvaffaqiyat qozondi, o'quvchilar soni kun sayin ortib bordi. 1909 yilning oktyabrida Buxoro tarixida birinchi marta ushbu maktabda o'quvchilardan imtihon olish tantanasi bo'lib o'tdi. Yosh-yosh bolalar berilgan darslarni burro-burro o'qidilar, domlalarining savollariga bulbulday javob berdilar. O'quvchilarning bilimidan, maktabning tartib-qoidalaridan imtihonda qatnashganlar juda mamnun bo'ldilar, ma'rifatli boylar maktabni durustroq binoga ko'shirish haqida fikr bildirdilar. Hatto, mufti domla Ikrom mudarrislarini, eski va yangi maktabdorlarni, imtihon ahlini, mullalarni bu ulug' voqea bilan tabrikladi. Buxoroning ochiq fikrli kekxa ziyolilaridan to'qson yasharli Bo'riboy afandi ko'ziga yosh olib, majlis ahliga shunday murojaat qildi: «Men umidvormanki, o'n yilgacha Buxoroda inqilob voqe' bo'lur, vatan bu kungi razolat va safolatlardan qutulur. Esizki, u kunni men ko'ra olmayman, siz yoshlar, ko'rarsiz. Ming qatla shukurkim, ishning boshlanganini ko'rdim».

Bu ulug' xayrli ish ham necha-necha o'n yillar davomida taraqqiyot ildiziga bolta urib kelayotgan, millatni jaholatga, qorong'ulikka sudrayotgan, mustamlakachilar qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qolgan mutaassiblar — «qadimchi»larning keskin qarshiligiga uchradi. Birinchi usuli jadid maktabi Buxorodagi Rossiya elchixonasi xodimlarining aralashuvi bilan yopildi. Bu ishda Rossiya hukumati oxrankasining yashirin a'zosi, qozonlik tatar Mulla Qamar domla hamda Rossiyaning Buxorodagi agentligi xodimi, poraxo'rlikda nom shiqargan Shulga ismli kimsa katta

faoliyat ko'rsatdi. E'tiborli tomoni shundaki, birinchi usuli jadid maktabining Buxoroda ta'qib ostiga olinishi, uning yopilishi, maktabdorlarning quvg'in qilinishi Rossiya imperiyasidagi turkiy qardoshlar gazeta va jarnallarida aks sado berdi. «Mulla Nasriddin» hajviy jurnali Buxoro mutaassiblarini fosh etuvchi hajviy rasmlar va maqolalar e'lon qildi.

Usuli jadid maktabdorlari bunday to'siqlar, ta'qib va tazyiqlardan cho'chimadilar, ular o'z faoliyatlari doirasini kengaytirib bordilar: Toshkent, Samarqand, Farg'ona vodiysi shaharlarida faoliyat ko'rsatayotgan mutafakkirlar bilan aloqa» bog'ladilar, Qrim, Turkiyaga talabalar yuborish, o'z saflarini o'sib kelayotgan bilimli

yoshlar hisobiga mustahkamlashga kirishdilar. Buxoroning ilg'or kushlarini birlashtirish ushvi jamiyat kerak edi. 1909 yilda Buxoro jadidlari: Ahmadjon Hamdiy, Abdulvohid Munzim, Hamidxo'ja Mehriy, Sadriddin Ayniy, Xoja Rofe', Mukammal Burhon «Tarbiyai atfol» («Bolalar tarbiyasi») nomli yashirin jamiyat tuzdilar. Bu jamiyatning sa'yi harakati bilan usuli jadid maktablari yana birin-ketin ochila boshladi. Jamiyat nizomida siyosiy masalalar o'z ifodasini topmagan bo'lsa-da, unda Buxoro amirligi siyosiy tuzumini isloh qilish, davlat ma'muriyatiga ilg'or yoshlardan kiritish va shu yo'l bilan davlat siyosiy tuzumida ilg'or o'zgarishlar yasash ko'zda tutilgan edi. Jamiyatning birlamshi masalasi Buxoro o'qish muassasalarini tubdan isloh qilish edi. Buxoro eski maktablarini isloh qilish ishi amalda boshlangan bo'lsa-da, oliy o'quv yurti hisoblangan madrasalar islohi boshlanmagan, ular ilmi malakali mutaxassislar tayyorlashdan yiroq edi. Shuning ushvi «Tarbiyai atfol» jamiyati iqtidorli yoshlarni Orenburg, Ufa Qozon, Bog'shasaroy, Istanbul kabi shaharlarga o'qishga yuborishni birinchi vazifa sifatida belgiladi. Buning uchun mablag' kerak edi. Xalq istiqboli, ma'rifati uchun jon kuydiruvchi mulkdorlar ham, iqtisodiy yordam beruvchi ziyolilar, davlat arboblari hai topildi. Jamiyatning katta sa'y-harakati natijasida uni dastlabki yiliyoq bir guruh yoshlar Istanbulga o'qishga yuboridi. Sadriddin Ayniy bu haqda quyidagilarni yozadi: «Ikmoli tahsil uchun Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li (1878 — 1968), uning birodarlari Atoxo'ja (1894-1938), Mazhar Mahzum Burhon Mahzum o'g'li Abdurauf Fitrat, Muqimbek Istambulga safar qildilar. Fitrat mazkur talabalarning eng iste'dodlisi va eng fozili edi».

Turkiyaga o'qishga kelgan yoshlar Istanbulda Abduraf Fitrat boshchiligida «Tarbiyai atfol» jamiyatining «Buxoro ta'mili maorif jamiyati» nomi bilan sho'basini ochdi. Bu sho'baning asosiy vazifasi Buxoro va Turkistondan Turkiyaga o'qishga kelgan yoshlarga ham iqtisodiy, ham ma'naviy yordam ko'rsatish edi. 1912 yilga kelib Istanbul o'quv yurtlarida tahsil olayoggan buxorolik va turkistonlik talabalar soni o'ttizga etdi.

Buxoro jadidlarining, «Tarbiyai atfol» jamiyatining o'z oldiga qo'ygan ulug' maqsadlaridan yana biri o'z matbuot organiga ega bo'lish edi. 1905 yilgi rus inqilobi Rossiya imperiyasini vahimaga soldi, Nikolay podshoh bir oz chekinib, 17 oktyabrda Monifest e'lon qilishga majbur bo'ldi. Ushbu manifestga binoan demokratik islohotlar bilan bir qatorda, matbuot erkinligi rasman e'lon qilingan edi. Bundan foydalangan Turkiston

jadidlari «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Tujjor», Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» kabi qator gazetalar nashr qildilar. Ular Buxoro mutafakkirlariga ham kuchli ta'sir ko'rsattan edi. Jamiyatning sa'y-harakati bilan 1912 yil 11 martida tojik tilida «Buxoroyi sharif», 1912 yil 14 iyuldan o'zbek tilida «Turon» nomli gazeta nashr qilina boshlandi. Bu ikki nashrga nafaqat Buxoroda, balki butun Turkiston o'lkasida ham katta e'tibor qozondi. 1912 yil sentyabrdan «Turon» gazetasi muharririyati Istanbul dorulfununini bitirib kelgan G'iyos mahzum Husayniy qo'liga o'tdi. Gazeta endi haftada 3 marta muntazam chiqib turdi. Bu ikki gazeta ma'rifat ahliga kuchli ta'sir ko'rsatdi, ilm-ma'rifat yo'lini mash'al kabi yoritdi. Buxoroning hamma guzarlarida yangi maktablar qayta ochila boshladi, bunga asosiy sabab shu ikki gazeta bo'ldi. Bu hol mustamlakachi ma'murlarga ma'qul emas edi, gazetalarni yopish uchun esa sabab topa olmas edi. Bunday vaziyatlarda ular mahalliy hukumat nomidan ish ko'rar edilar. 1913 yil 2 yanvarda Buxorodaga rus elchixonasidan uchinchi darajali amaldor Petrov imzosi bilan shunday farmoyish keldi: «Buxoro amiri janobi oliyning xohishlari bilan ushbu kundan e'tiboran «Buxoroyi sharif» va «Turon» gazetalari nashri to'xtatildi. Rossiya hukumati Buxoroda nafaqat amirlik davlat tuzumi islohotiga, hatto maktab va madrasalar islohotiga ham tish-tirnog'i bilan qarshi edi, shu bilan birga, omma o'rtasida amirga qarshi nizo uyg'otish uchun kurashar va bu bilan o'zini «oppoq» qilib ko'rsatishga urinar edi.

1913yilning bahorida Istanbulda o'qiyotgan bir guruh yoshlar—Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li, Atoxo'ja, Fitrat, Homid-xo'ja vatanlariga qaytib keldilar. Ularning sa'y-harakati bilan «Ma'rifat kutubxonasi» va «Barakat shirkati» ochildi. Bu kutubxonalarning asosiy maqsadi «usuli savtiya» maktablarini kitoblar, darsliklar bilan ta'minlash edi. Shu maqsadda jadiya ziyolilari Turkiyada tahsil ko'rayottan buxorolik yoshlar bilan aloqa bog'ladilar: har bir yangi chiqqan kitoblar, darsliklar, Tatariston, Qrim, Ozarbayjonda chiqadigan nashrlar kutubxonaga kelib turdi. 1913 yilda Homidxo'ja va Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li Buxoroda, Atoxo'ja va Fitrat Shahrisabzda maktab ochdi, maktab ishlari ancha rivoj topdi. Usmonxo'ja maktabida 200 nafar, Homidxo'ja maktabida 100 dan ortiq o'quvchi ta'lim ola boshladi. O'qituvchilarga ayniqsa, «usuli savtiya» metodini biladigan o'qituvchilarga ehtiyoj nihoyatda ortdi.

Jadid mutafakkirlari ilm-ma'rifat yo'lida qanchalik sa'y harakat qilmasinlar, ularning faoliyati Buxoro sharoitidya shunshalik qattiq qarshiliklarga ushradi, hatto ular aziz avliyolarini xavf ostiga qo'yib islohot ishlarini amalga oshirdilar. Jadidshilik harakatining ashaddiy dushmanlaridan bo'lmish Burhoniddin Buxoro qozikaloni mansabini egallagash, dastlabki harakati «usuli jadid» maktablarini yopish bo'ldi. «Usuli jadid» maktablarining birinchi bor 1909 yilda yopilishida va bu maktablarning bunyodkorlari Sadridin Ayniy va Mirzo Abdulvohid Munzimning Buxorodan quvg'in qilinishida ham shu Burhoniddiy bosh-qosh bo'lgan edi.

Buxoro hududida usuli jadid maktablarining keng qulosh yozishida ayniqsa Mulla Ikrom (1848 - 1928)ning xizmatlari katta bo'ldi. Bu inson hali jadidshilik harakati Buxoroga kirib kelmasdan ansha oldin Ahmad Donishning islohotchilik g'oyalari ta'sirida bo'lgan, bir necha bor Turkiyada bo'lgan, u erdagi ta'lim-tarbiya tizimi bilan chuqur tanishgan, usuli savtiya metodini o'rgangan, Buxoro ulamosi o'rtasida katta mavqe'ga ega bo'lgan mudarris edi. U bilan hatto usuli jadid maktablarininya ashaddiy dushmani, 1910-1920 yillarda Buxoroda qozikalon vazifasini bajargan Burhoniddin ham hisoblashishga majbur edi.

1914 yil 4 iyulda Burhoniddin qozikalon jadid maktablarini badnom qiluvchi va bu maktablarni tezda yopishga qaratilgan mazmunda amir Olimxonga ariza yozadi. Shu sabab usuli jadid maktablari ikkinchi marta yopildi. Birinshi jahon urushi yillarida «usuli savtiya» maktablari soni birmuncha ko'paydi, maktablar islohoti masalasi yana ko'tarildi. Buxorodagi rus elchiixonasining boshlig'i B.V. Miller, elshixona mas'ul xodimlari P.P. Vvedinskiy, Shulga va Buxoroda Rossiya polisiyasi boshlig'i Vilman islohotchilarga qarshi ochiq kurashga o'tdilar. Ayniqsa, Vilman polisiyashilar bilan birga xohlagan buxorolikning uyiga kirib, islohotchilarni qidirar, tintuv o'tkazar, odamlarga zulm qilar edi.

1917 yil fevral inqilobidan keyin Buxoro amirligi hukmronligini saqlab qolish uchun birmuncha islohotga rozilik bildirgandek harakat qildi. Shu munosabat bilan 1917 yil 7 aprel kuni «Arki oliy»da amirning oliy farmoni e'lon qilinli Farmoni oliyga bag'ishlangan katta yig'inda Samarqanddan buxoroliklarni muborakbod qilib, Turkiston jadidchilik harakatining karvonboshisi Mahmudxo'ja Behbudiy ma'ruza qildi. Ertasi kuni Buxoro jadidshilik harakati namoyandalarini islohotchilar qamoqqa olindilar: S. Ayniy va

Mulla Nazrullo Lutfiy 75 tayoq jazosiga hukm qilindilar. Mulla Nazrullo Lutfiy ushbu jazo tufayli halok bo'ldi. Bu mash'um voqea munosabati bilan hamdardlik izhor qilgan yoru birodarlarga S. Ayniy «Vaqt» gazetasi orqali minnatdorshilik bildargan edi: «Buxoroning ma'lum hodisalari vaqtida Buxoro hukumati tarafidin 75 tayoq bilan urilgan o'lim Kogon hastaxonasiga keltirilub o'runlashtirish munosabati ila har tarafdin tanish-bilish, do'st-o'shnolarim maktush ila iyodat qildilar. Bu muhtaram zotlarning qayg'usina xususiy javob yozishga iqtidorim erishmaganligi ushun samimiy tashakkurlarimni arz qilurg'a mazkur gazetangizning vositasi bo'luvini o'tinaman. Ehtirom ila mudarris S. Ayniy. Yangi Buxoro, hastaxonasi Jadidshilik harakati Buxoro amirligida Turkiston o'lkasiga nisbatan kech vujudga keldi. Buning ob'ektiv sabablari Buxorodagi mutaassiblik va uni rag'batlantirgan mustamlakachilik o'lka taraqqiyotining dushmanlari edi. Shunga qaramasdan, jadidshilik harakati Buxoroda shiddat bilan rivojlandi. Bu jarayonda, ayniqsa, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jaevlar katta faoliyat ko'rsatdilar. Shu ma'noda, Buxoro amirligida usuli jadid maktablarining keng qulosh yozishida Fitratning «Munozara» asari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Abdurauf Fitrat «Munozara» asarini 23 yoshida — Turkiya dorilfununida talabalik yillari yozib tugatdi. Asarning to'la nomi «Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'on munozarasi» bo'lib, 1909 yilda yozib tugatildi va 1911 yilda Istanbulda nashr etiddi. Muallif asarni fors-tojik tilida yaratgan. 1912 yilda «Turkiston viloyatining gazetisi»da Hoji Muin tarjimasida bosildi, keyin Mahmudxo'ja Behbudiyning so'ng so'zi bilan alohida kitob holida nashr etildi. «Munozara» butun O'rta Osiyo ziyolilari o'rtasida katta shuhrat qozondi. Toshkentda Pushkin jamiyatining raisi polkovnik Yagello ushbu asarni rus tiliga 1911 yildayoq tarjima qilib, 1912 yilda alohida kitob holida nashrdan chiqardi. Asarning nomlanishidan ko'rinib turganidek, farangi Buxoroning mudarrisi - ziyolilarning etakshisi bilan munozara qiladi. Munozara «usuli jadid» va «usuli qadim» ustida ketsada, asar Buxoro amirligining iqtisodiy, ma'naviy, ta'limiy, manzarasini to'la namoyon qiladi. XX asr - ilm-fan, kashfiyotlar asri. Jahonga 400 dan ziyod buyuk olimlarni hadya etgan Buxoro bugun zulmat qa'rida. Nega bunday? 200 dan ortiq madrasasi, 400 dan ortiq maktabu kutubxonasi, o'nlab qiroatxonayu qorixonalari va bu o'quv yurtlarini bemalol iqtisodiy ta'minlashga qurbi etadigan million tangaga yaqin

vaqfi bo'la turib, buyuk badbaxtlik iskanjasida azob chekmoqda. Buxoroning bechora mardumlari dunyoning izzati va oxiratning sharafi bo'lmish ilm-ma'rifatdan mahrum bo'lganlar. Mudarris, umuman, taraqqiyotdan, dunyo sivilizasiyasidan bexabar, hatto jug'rofiya kabi ilmlarni chuqur tasavvur eta olmaydi. Mudarris aqidasida: «hamma odamlar tahsili ilmga rag'bat qilsalar, boshqa ishlar egasiz qoladi». Demak, hamma ilm bilan mashg'ul bo'lsa, boshqa kasbu korlar qolib ketadi, dunyo xarob bo'ladi.

Mudarris javoblaridan shu narsa ayon bo'ladiki, Buxoro ulamolari hatto Qur'oni karim va Hadisi sharif da'vatlaridan nihoyatda uzoqlashib ketganlar. Ular Muhammad (s.a.v.) payg'ambarimizning «Ilmni Chindan bo'lsa ham izlang», «Beshikdan qabrgasha ilm izlang», «Ilm dunyoning izzati va oxiratning sharafidir» kabi muborak so'zlari bilan ummatlarini ilm-ma'rifatga da'vat etanliklarini idrok qilishdan mahrumdirlar. Ularning ko'pi hatto biror oyat yoki hadisni to'g'ri o'qib, to'g'ri sharhlab bera olmaydilar. 25-30 yil madrasada arab tili o'qib, bu tilda erkin gaplasha olmaydilar. Buxoro ruhoniylarining nodonligi, islom ahkomlarini buzib talqin qilishlari, «har kuni bir Abu Ali, Forobiy, Ulug'bek, Muhammad ibn Ismoil Buxoriy kabilarni jahonga hadya etib, shu tariqa o'z sharafli dovrug'ini jahon xalqlari qulog'iga zirak qilib taqqan» Buxoroyi sharifni zulmat qa'riga mahkum etdi. Shuning ushun ham ular oxundlik, a'lamlil va mudarrislik mansablarini egallash ushun har qanday qabihlikdan, noshar'iy yo'llardan qaytmaydilar.

Farangi (Farangi qiyofasida ko'proq Fitratning o'zi ko'zga tashlanadi) Buxoroning o'tmishda ikki million aholigi ega bo'lganligi, amir Muzaffarning mag'lubiyatiyu johil ulamolarning, «nodonlik sahrosi uyqushilarining g'aflati dastyorligida» aholisi ush barobar, hududi o'n barobar kamayib kettanligini, amirlik Rusiya vassalligiga tushganini, bu g'aflat, bu jaholat yana bir oz muddat davom etsa, «jahongir Temur bobokaloningiz sha'ni-izzatiga xiyonat qilsangiz, nom-nishonsiz sharafsiz, izzatsiz rohat uyida azal-abad uxlayajaksiz»,. Degan achchiq haqiqatni aytadi.

Farangining bu haqiqat so'zlari hatto Buxoroyi sharifning «zabardast» ulamolari haqida iftixor bilan so'zlayotgan mudarrisni ham dahshatga soladi: «Birodar, meni vahimaga qo'ydingaz! So'zlaringizning haybatidan jonim tan qolibidan chiqib, parvoz etib ketishiga oz qoldi. Azbaroyi xudo, ayting, bizning ilojimiz nima? Bu dardi bedavoning chorasi qaysi? Qaerga boraylik? Nima qilaylik? Qaysi tuproqni boshimizga soshaylik?

Qashon bu falokat holatidan va istiqbol mushkulliklaridan dimog'imizg'a xalos bo'lishlik bo'yi etib keladi?» Bu savollarga javoban, Farangi bu qadar g'aflat va tanballikdan, jaholat va mute'likdan qutulishning birdan-bir yo'li sifatida jadid maktablari ochish zarurligini aytadi. «Usuli jadid» maktabi xabarini eshitishi bilanoq mudarris yana jazavaga tushadi. U Buxoroda «usuli jadid» maktabi bir qatla ochilganiyu bir yil faoliyat ko'rsatgani, Rusiya fuqarosi tatar mudarrisining ko'rsatmasiga muvofiq «ulamoι buzrukvorlar» bu maktabni tezda yoptirganliklari to'g'risida gapiradi. Bu o'rindva mudarris 1908 yil oktyabr oyida Buxoro shahri ichida - Darbozai Sallohxona guzarida Mirza Abdulvohid Munzim Sadriddin Ayniy bilan birgalikda o'z uyida ochgan birinshi «usuli jadid» maktabi haqida gapiryapti. Darhaqiqat, bu maktab katta shuhrat qozondi, tantana bilan imtihonlari ham o'tkazildi. Ammo Rusiya elshixonasi xodimlarining aralashuvi bilan yopildi. Bu ishda Rusiya hukumati oxrankasining maxfiy a'zosi, qozon tatar mudarris Mulla Qamar hamda elchixona xodimi, poraxo'rlikda nom shiqargan Shulga ismli kimsa katta faoliyat ko'rsatdilar.

Farangining «usuli jadid» maktablarining nimasi harom, noshar'iy ekan? Bolalardan birortasi nafratangiz harakat «qildimi? Kitoblarida birorta kufr kalima yozilgan ekanmi? Bolalarning og'zidan birorta noshar'iy so'z chiqdimi? «Usuli jadid» bolalari tahorat va namozda sustlik qildilarmi? Usul Muallimining bilimi etuk emasmi? kabi savollarga mudarris «usuli jadid» maktabi bolalari bilimda yuqori darajada ekanliklari, muallim Buxoroning ilmida tanho olimi hamda islom jonkuyarlaridan ekanligini aytadi. Mudarris «usuli jadid» maktabi va muallimi haqida shunday ijobiy fikrlarni aytsa-da, uning o'zi bu maktabni yopishda ishtirok etgan. Bunday mutaassiblikdan hayratga tushgan Farangi bu maktabni yopish nasroniylar ishi ekanligini, maktabni yopishda faoliyat ko'rsatgan tatar - no'g'oy mudarrisi ularning odami ekanligini ta'kidlaydi:... Bu yolg'on gapni no'g'ay odam islom dushmanlari tarafidan turib yoyganini fahmlamadingizmi?»

Fitrat xalq o'rtasida ilm-ma'rifatni keng tarqatish, ulamolarning musulmon dini ahkomlarini chuqurroq tushunib etishlari uchun «Qur'oni karim» oyatlaridan va «Hadisi sharif»dan namunalar keltiradi, ularni sharhlaydi. Ayniqsa «Qur'oni karim»ni o'qib, savobini ota-onalari arvohiga bag'ishlashdan nariga o'tmaydigan ba'zi bir din peshvolarini qattiq qoralaydi. «Qur'on» o'liklar uchungina emas, ayniqsa, tiriklar uchun hayotda jamiyat taraqqiyoti uchun dasturul amal ekanligini Farangi tilidan bayon etadi: «Agar ilmga rag'bat

dunyo xarobalig'ig'a va ba'zi ishlarning egasiz qolishiga sabab bo'lsa, Payg'ambaringiz hikmatlari bilan o'zining barcha ummatlarini ilm tahsilig'a da'vat etmagan bo'lar edi. Binobarin, Buxoro ishlari shu qadar jaholatga botganki, aholi ilimli bo'lg'onidan keyingina tartibga tushadi... Tassufki, siz musulmonlar toifasi Qur'on va Hadisning ma'nolaridan juda yiroqlashib ketgansiz.

Shu alfozi bilan Qur'onni o'qib, savobini faqat ota-onalaringiz ruhig'y bag'ishlab o'rganib qolgansiz. Boshqacha fikr qilmaysizki, bu muborak majmua (Qur'oni karim)ni Hazrati Hakimi Azal (Alloh o'zining buyuk farishtasi orqali olamning oqillarig'a bekorga jo'natmagan edi. U (Alloh)ning amrlarini amadda qo'llaydi, uning taqiqlaridan saqlanaylik. Biz faranglar dinigingzin; dushmani esakda, diniy xusumatlarimiz taqozo qilg'anidek, Qur'on va Hadislaringizni kuydirish o'rniga ulardan o'z manfaatimiz nuktai nazaridan foydalanmoqqa, chanqog'imizni qondirmoqda. Uning amrlarini amalga oshirdik va favkulodda tarakqiyotga erishdik. Va sizlar g'aflatda qolib, Qur'onning saodatli hukmlaridan hamda hikmatli xabarlaridai bahra ololmay, tanazzul tubiga tushdingiz. Demak, Fitrat shunday xulosaga keladi: musulmon Sharqiy Yevropa taraqqiyotining asosini tashkil qiladi.

Abdurauf Fitrat asarning «Xotima»sida Buxoro amiri Said Olimxonga ochiq murojaat qiladi. Muallif amirni musulmonlarni qaro asirlikdan, zulmdan, haqoratlardan, muqaddas Vatanimizni jaholat botqog'idan, dini sharifimizni tahqirlardan qutqarishga da'vat etadi. «Ey, Buxoro millatining mehribon otasi raiyat holig'a tushunib rahm qilg'in, muborak vujudingga Haq taolo tarafidan topshirilgan Muhammadning nurli shariatig'a xizmat qilib, yiqilg'an millatning nurli fikrlarig'a va maorif taraqqiyotining tavsiyasig'a iqdom qil».

Fitrat vatandoshlariga, dindoshlariga murojaat qiladi, ularni g'aflat og'ushidan tezroq qutulishga, «otash aroba», «o'q kema», «teleg'raf», «tipograf» kabi ming turli hunarlar zohir qilayotgan ovro'poliklar bilan qadam-baqadam bo'lishga, musulmonlarning shia, sunniy, zaydiy, vahhobiylar ixtilofiga barham berishga, buning uchun birdan-bir najot yo'li - ilm-ma'rifatga keng yo'l ochishga, jadid maktablari tarmoqlarini kengaytirishga dav'at etadi. Butun jadid adabiyotida bo'lganidek, Fitrat ijodi davomida ayol zotini yuqori ko'tardi, uning ilm nuridan bahramand bo'lishiga katta ahamiyat berdi. Chunki ayollarga

e'tibor necha-necha asrlar mobaynida jamiyat e'tirofida bo'lib kelgan. Besh, asr muqaddam buyuk Alisher Navoiy o'zining «Saddi Iskandariy» dostonida etti olimga dono maslahatshi hisoblangan, podsho Iskandarning onasi Bonu timsolini yaratgan.

Afsuski, XX asr boshlariga kelib, ayol zoti ilm-ma'rifatdan bebahra qoldi, unga faqat «tavallud va tanosul», ya'ni tug'ish va nasl qoldirish yuklatildi. Mudarrisning fikrisha, 37 yoshgasha davom etadigan o'qish tufayli «silsilai tanosul» (nasl qoldirish silsilasi) buziladi. Mudarrisning bu fikrlari asossizligini Fitrat Hadisi sharifning «Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdir» da'vatini keltiradi va mushkul damda nuqsonli tahsil usulini butunlay o'zgartirish kerakligini ta'kidlaydi. «Usuli jadid» taxsilida bekorga sarf bo'ladigan vaqt keskin qisqartiriladi, qiz bolani olti yoshida maktabga berib, o'n sakkiz yoshida tahsil oxiriga yetkaziladi.

Bunday tahsil Islom uchun zarar emas, behad foydadir. «Usuli jadid»ga muvofiq oson usul bilan qisqa muddatda ayollar ham, erkaklar ham olim bo'ladilar. Umuman, «Munozara» asari Buxoro amirligida jadidshilik harakatining yanada jonlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Sadriddin Ayniy ta'biri bilan aytganda, Fitrat ushbu «sarida shariat yo'lida «usuli jadid»dan foydalanish yo'llarini ko'rsatib berdi. Natijada, Buxoroda «usuli jadid» maktablari qaytadan ochila boshladi, hatto usuli qadim maktabdorlar ham o'z faoliyatlarida birmuncha ijobiy o'zgarishlar yasadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ayniy Sadriddin. Buxoro inqilobi tarixi ushun materiallar. Asarlar, 8 tomlik, 1-tom. T. 1SH63.. 210-bet.
2. Ayniy Sadriddin. Yuqorida tilg'a olingan asar. 233-bet
3. Rustam Sharipov «Trukiston jadidchilik harakati tarixidan». T. «O'qituvchi», 38-bet.
4. Firat Abdurauf, Tanlangan asarlar, 2 jildlik, 1-jild, T. «Ma'naviyat», 2000 yil. 68-bet